

ІВАН СЕМЕНОВИЧ НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ.
Літературний нарис.

Юрій Меженко

Електронний передрук вступу до видання *І. С. Нечуй-Левицький. Твори*. За редакцією і з критичною розвідкою Юрія Меженка. Харків: Державне видавництво України, 1926. Бібліотека українських класиків. Ст. 5–18.

Це електронне видання підготував Максим Тарнавський.
Висловлюю подяку Ростиславі Доценку, з Києва, який ласкаво зробив мені копію цього вступу.

Електронне видання видавництва МОСТИ
www.mosty.homepage.com
Торонто — Філадельфія
2000

Іван Семенович Нечуй-Левицький. Літературний нарис¹.

Український письменник другої половини XIX віку в цілому не знав і не переживав боротьби внутрішніх суперечностей. Умови режиму царської Росії що до українського культурно-політичного життя були остільки суворі, лишали так мало можливостей, що сами вже визначали шлях роботи української інтелігенції і висували найбільшу потребу часу—боротьбу за право на національне самовизначення. Це не значить, що соціальні проблеми не стояли на черзі, але боротьба з соціальною кривдою потребувала більшої революційності, якої в масі українському письменникові бракувало, та більшої активності, якої українське письменство не могло придбати аж до початку XX віку. Письменник не знав того, що ми зараз зevamo шуканням і що таке характерне для двадцятого віку. Романтично-сентиментальна ідеологія, що в другій половині XIX віку перетворилася на народництво, визначала не тільки ідеологічний бік літератури але в значній мірі й сюжет, схему дії, дієвих персонажів.

Письменник, що жив у російському місті, в оточенні російського чиновництва, обрусілої інтелігенції, що бачив, як все далі йде процес обрусіння, як цей процес раз-у-раз глибше захоплює кола міського міщанства і поміщиків, не міг знайти в такому оточенні українського сюжету. Романтичні-ж літературні традиції рішуче вимагали національного сюжету. XX вік підійшов до цього простіш: він примусив говорити українською мовою тих, хто її в дійсності не знав, він не спинився перед тим, що це побутово було неправдиво. Такий літературний прийом для XIX віку був неможливий. Реалістичні методи письма, національно-побутова романтика рішуче повставали проти цього. Остільки

1. Фактичного матеріалу про життя письменника я в цій статті не подаю, одсилаючи до дуже повно складеної академиком С. О. Єфремовим біографії в книжці: Акад. Сергій Єфремов. 1925.—Іван Левицький-Нечуй. Слово. Київ.

рішуче, що ми зараз не можемо назвати жодної серйозної художньо вдалої спроби (про дрібні не варто й згадувати) вийти по-за коло побутової правдоподібності.

Коло 80 року Костомаров писав: «Наша українська література є, виключно мужицька, бо й народу українського, крім мужиків, можна сказати, не зосталося. А через те література ця мусить торкатися виключно мужицького кола».

Так думали й ширші кола читачів, бо, напр., «Кіевская Старина» не схотіла була друкувати «Старосвітські батюшки й матушки» мовою українською, бо це, на думку редактора Лебединцева, могло розхолодити читачів. Одгуки таких поглядів можна бачити навіть в п'єсах і оповіданнях Винниченка (а це-ж передреволюційна література), де герої говорять або жаргоном, або просто російською мовою (напр. «Дизгармонія»).

Російському місту романтично настроєний український письменник міг протиставити лише село. Крім моментів вузько національних були ще причини соціально-економічні, і то причини дуже поважні. Зростання промислового капіталу на Україні, що надзвичайно швидким темпом почалося після так званої «реформи» (звільнення від кріпацтва 1861 р.), коли для фабрично-заводської промисловости розв'язалося кардинальне питання вільно найманої праці. Цьому сприяло те, що маси звільненого від кріпацтва селянства лишилися без землі й утворювали величезний фонд дешевої робочої сили.

Колонізаційний рух, що був до того часу нелегальний, тепер легалізувався, значно зріс, і село, видаючи значні кадри збіднілого безземельного населення на південні степові чорноморські колонії, решту давало фабриці, яка процес пролетаризації прискорювала і свідомо сприяла йому, бо це давало їй дешеву робочу силу.

Фабрика не тільки розкладала, деморалізувала, визискувала село, але вона несла міську культуру, і то не вершки її, а побут люмпен-пролетаря, бо цього хотіла сама фабрика, цьому побутові вона свідомо сприяла, утворюючи кадри дезорганізованої, економічно-безпорадної робочої сили. І через те національна романтика, що бачила в селянстві носителя і охоронця українських традицій, навіть цілої української нації, вороже зустріла розвиток фабричної промисловости.

Проти цих впливів література висунула історично неправдивий ідеал козацтва, гетьманату.

«Скрізь панство та не наше»...

«Отож давні наші пани, таки нашого роду й плем'я, що повернулись на польських та інших панів, з наших таки панів та козаків поставали ворожими для України й одцуралися од нас зовсім. Безщасний нарід, безталанна Україна» («Запорожці»).

Такі думки характерні для українського інтелігента доби 70–80 рр., коли Левицький складав популярні історичні нариси про українських гетьманів і коли він писав «Запорожців». Але навіть поверхова спостережливість не дозволяла письменникові спинитися на такому розв'язанні національного питання. Глибоке соціальне коріння русифікаційного процесу, роля міста, роля інтелігенції—ці питання повстали перед письменником, що лишаючись глибоко національним, на початку несвідомо, а далі все ясніш і виразніш звертався до суто-соціальних мотивів. Ясна річ, він не міг ще на той час позбутися національних тем, і навіть більше того, він національне питання ставив завжди на першому місці. Характерно для Левицького, що він, підкреслюючи свій жаль за національними традиціями, за побутом, що нищилися і розкладалися, ніколи і ніде не висловлює думки ворожої до іншої національності.

Левицький не знайшов причини (бо не шукав її там де треба) соціальної кривди. Спостерігаючи і літературно втілюючи картину соціальної несправди, негативно розцінюючи соціальне лихо свого часу, він ніколи не вказував на основну причину, жодного разу не загострив моментів. Навпаки, він їх завжди бажав зм'якшити, оскільки це йому дозволяло сумління художника, що шукає побутової правди. Навіть «Бурлачка», повість, в якій так гостро випинаються, іноді мабуть проти волі автора, сопіяльні болячки, він прикрив ідилічними картинами й затушував настроєм всепрощення і незлобивости.

Взагалі Левицький ідеалізував побут і статистику життя. Нових процесів він не розумів ані в своїй літературній творчості, ані в живому житті. Персонажів своїх він здебільшого позитивно розцінював за те, що вони боронили певну традиційність. Тільки в «Хмарах» та «Над Чорним морем» він вивів революціонерів, борців за поступову ідею. Решта-ж його героїв завжди в той або в інший спосіб покалічені новим життям, в більшій або в меншій мірі змагаються за консервування традицій, і треба віддати честь Левицькому—він не зрадив життєвої правди за-для своїх симпатій: вони

завжди переможені, зламлені і лишаються під сподом. Єдине, в чому Левицький виявив свою любов до традиції, це негативне змалювання переможця. Він сумує в своїх творах, бо нове, сильніше, поступове не радує його, як не радіють з того і його герої.

Така основна тема майже всіх творів (за винятком тих, що я назвав), і ця тема, що цілковито опанувала все його життя, всю його психіку, вона примусила його писати цілі епопеї, величезні романи, довгі хроніки.

Він давав літературно-розроблену генеалогію своїх героїв, щоб показати деградацію життєвої волі, розклад родинного життя, і в цій історичній схемі він шукав для себе пояснень. І жодного разу не знайшов. Навіть там, де він подає таку польову особу як молодого Радюка («Хмари») або Комашка («Над Чорним морем») він не зумів зробити тих висновків, що стають очевидними з його-ж творів кожному читачеві.

Це мабуть найцікавіший бік у творчості Нечуя-Левицького. Він, шукаючи відповіді на основне питання цілої своєї творчості, не знайшов її, хоч вона виглядає в його творах з кожної сторінки, з кожної ситуації, з кожної характеристики його персонажів. Навіть така дрібна і порівнюючи малопопулярна річ, як «Київські прохачі», де автор з замилюванням описує добросердних попів та богобоязних міщанок, аж кричить проти того самого міщанства. А славетні «баби», що все своє життя витратили на класичну, що увійшла в прислів'я, сварку, вони може більш, як Радюк із своїми проповідями про просвіту та про книжку для народу, зробили в справі урозуміння одвічної темряви, звірячого побуту та дикунської психології потоплого в злиднях села. І поруч з такими картинами, як фабрична експлуатація («Бурлачка») напів-спролетаризований селянин («Рибалка Панас Круть») мало не смертельна бійка з-за кавалка хліба, з-за курячого яйця («Кайдашева сім'я»), цілком протилежний ефект викликають «Старосвітські батюшки і матушки» та попівська родина з «На гастролях в Микитянах», що все своє життя заповнює безтурботним піяцтвом та смачною їжою.

Треба й тут підкреслити, що Левицький зовсім не ідеалізував попів. (Доказом його негативного ставлення до служителів культу може бути «Афонський пройдисвіт»). Але будши родом з попів, пройшовши духовну школу, він найбільше й найглибше знав цей побут і як об'єктивний літописець переказав усі свої спостереження, подаючи їх здебільшого не критично і без глибокої аналізи.

Свого суб'єктивного ставлення до фактів Левицький ніколи не ховає, але він не хоче випинати його на перше місце і де можна затушкує його епічним спокоєм, прикриваючи незчислимою кількістю побутових реалістичних деталей, подробиць і другорядних рис своїм настроєм, своєю оцінкою. І не дивлячись на це, його власне обличчя видно буває досить часто. Побутова правдивість у нього максимальна. Він мав великі зошити, де записував день-у-день свої враження і свої зустрічі, розмови, що він сам мав і що десь випадково чув¹. Система запису—мало не стенографічної точності. І потім він ці всі нотатки використовував як матеріал для своїх літературних творів. Часто можна знайти місця, що літерально перенесені з тих зошитів в якесь оповідання або роман. Деякі діалоги з усіма деталями місцевого характеру, з мовними особливостями передаються Левицьким. Брак літературної фантазії він поповнював етнографічного правдою.

Левицький не вмів, не знав секрета творення різнобарвної дії, він не вмів злютовувати свої враження в якийсь літературний синтез, але завжди сумлінно й точно переказував те, що побачив. Тому-то і вийшло, що всі події в його творах (за дуже невеликим винятком) одбуваються над Россю і серед попівства та селянства. Тому-то і вийшло, що поза ту територію, що він на власні очі бачив, він не міг вийти. Мова, що він чув навколо себе, для нього стала догмою і літературним зразком, і в цій своїй побутовості він під кінець життя дійшов навіть до чудакуватих статтів, до дивацьких обмежених поглядів.

Ця риса цілої вдачі (не лише літературної) стала за причину трафарету й літературного шаблону. Полубивши і засвоївши кілька епитетів, він скрізь оперує ними, не помічаючи, що всі його герої, героїні, краєвиди, настрої, раз-у-раз повторюють один одного, і завжди з певністю можна сказати, що в хаті в нього буде як у віночку, очі—сині як небо, постать дівоча—струнка як тополя, брови—як намальовані і т. д. без кінця. Етнографія і побутова правда це була для Левицького така межа, за яку він сам ніколи не вийшов та й інших картав за спроби вийти з-під влади фотографічності.

1. Ці зошити, як надзвичайної цінності матеріал використовував Б. Грінченко коли працював над українсько-російським словником. Частина переходить в Чернігівському Держмузею, де при ласкавій допомозі т. Вайнштейна, зав. Держмузеєм, я мав можливість з тими рукописами зазнайомитись.

II.

Я вже коротко згадував про те, що український інтелігент часу 60-х—70-х років, вихований в поглядах непорушної традиційності і закоханости в рідну національну старовину не з радістю зустрів збільшення впливу міської культури. Зростання фабрично-заводської промисловости, зріст значіння Одеського порту, куди тягнулись маси безземельного селянства і там зденаціоналізувалися, жорстока експлуатація містом села, все це викликало нелюбов до міста, але разом з тим ліберально настроєний інтелігент розумів, що цей процес є природній, що ставити йому опір—не тільки безнадійна, але-ж і шкідлива річ. Село для нього лишалося носителем національної традиції проти російського міста. І облишаючи свої убоління, свій сум за «ідилічною» старовиною, український інтелігент приходив до міста, намагаючись не втратити в чужій національній стихії свого культурного обличчя.

Міста він не любив, але приймав, бо воно перемагало; одверто виступити проти міста він не міг але-ж не міг і відмовитись від нього, бо тут плекалися демократичні ідеї про народню освіту, про права людини, в місті лише можна було знайти хоч «азбуку європейської просвіти», якої шукав Комашко («Над Чорним морем»), та рішуче одстоював Радюк («Хмари»).

Левицький, вихований на європейській (переважно (французькій) літературі, захоплений демократичними ідеями Європи, уявляв собі, що «ми вже зовсім стали європейцями хоч і сами того не примічаємо. Тільки нам потрібний національний ґрунт, народ, наша мова, наша рідна поезія». «Тепер в селах більше шинків, ніж шкіл. Ті школяри, що виходять з школи, і сами не тямлять, як себе цінувати, чи шаг чи карбованець. Вони не поважають народа і своєї національності і сами не тямлять, що вони за люди. Не народ, а якусь збавлену череду, писарів та панських лакеїв готує тепер народня школа на Україні».

Місто сильніше від села, але «в місті є тільки поезія житнього базара, усяких крамниць та поезія березових віників в парні». Тому й революційні свої настрої він будував на інтересах села, тому він і не міг виявити великої революційної активности, бо одірваний від одного, неміцно звязаний з другим, Левицький міг тільки спостерігати, а герої його лише диспутувати.

Жоден навіть найактивніший персонаж Левицького далі палких промов, далі теоретизування не йде. І сам досить радикально настроєний автор робить з таких промовців героїв, кажучи, наприклад, що Комашко постраждав тим, що його без суду заслали на північ, а Радюка автор направив служити на Кавказі, тому що його «почали обносити та обмовляти по київських салонах».

Тікати через балачки салонові від громадської роботи—це дійсно трагічний кінець для такої ніби твердої, переконаної людини як Радюк. Знаменне те, що фігура Радюка справді могла нагадувати самого Левицького замолоду. Рішучість поглядів спільна так само, як і нерішучість у вчинках. Правда, з біографії Левицького видно, що він був чесним перед собою і на компроміси не йшов. Кинув посаду учителя в Польщі, написав досить ясну й рішучу статтю про непотребу російської літератури для української, навіть в нелегальному учнівському гуртку брав участь (це вже будучи літньою людиною, коли учителював в учительській семінарії), тримаючи в себе заборонену українську бібліотеку і видаючи з неї книжки своїм вихованцям. Але це не робило Левицького активною дієвою особою в громадському русі. Замкнений в коло своїх інтересів, не беручи участі в жодній громадській організації, не показуючись на люди і навіть ховаючись у себе в затишній хаті, він фактично осторонь стояв від усього життя. Отож й не дивно, що він далі поглядів 60—70 років не пішов. Навіть революція 1905 року не могла зрушити його з місця, і хіба не знаменне те, що 1908 року він повертається знову до теми про бабу Параску та бабу Палажку, живучи ремінісценціями 70-х років, не помічаючи нових тем, розворушеного повстаннями, приборканого нагаями українського села.

В цій статичності криється трагедія письменника, що спинившись на місці тим самим регресував і навіть дійшов до ворогування з молодим активним поколінням української інтелігенції.

Для нас творчість Левицького є надзвичайно цінним історичним документом, що охоплює кілька поколінь («Причепа», «Хмари», «Старосвітські батюшки і Матушки» передреформної та післяреформної України). З великою любов'ю до людини, до її соціальних страждань Левицький передав цілу низку надзвичайної історичної ваги явищ, з максимально можливою об'єктивністю нотуючи такі факти, що могли-б у нього, у людини дуже національно настроєної, викликати несправедливі

суб'єктивні оцінки.

Подаючи картину зародження й організації на Україні фабричної промисловости, Левицький, додержуючись побутової правди, в своїх творах часто виводив євреїв, як дієвих персонажів. Історично сталося так, що агентами промислового й торговельного капіталу на Україні дуже часто були євреї. Треба віддати повну справедливість Левицькому: він ніколи не переносив сопіяльної оцінки в площу національної ворожнечи.

Він змальовував ролю єврейства так, що в читача не з'являється ворожости до національності персонажа. Реалістичність літературного прийому вимагала від автора правдивої передачі того, що він бачив, але в своїх оцінках він був справедливий. Взагалі Левицький осуджує зденаціоналізованого українця не обвинувачуючи інших національностей. Лише в цьому моменті висловлює він свій національний осуд. Так само ставиться він і до поляків, негативно малюючи гоноровите панство, шляхетське чванство заможної класи, і ніколи не плутає цього з нелюбов'ю до цілої нації.

Він не обвинувачує людини, а завжди шукає причини десь у зовнішніх умовах, в оточенні, і тому в нього винуватий не Станпслав Ястшембський (поляк) і не Лейзор Рабиненко (єврей) в тому, що вони вчиняють зле Василю («Бурлачка»), а винуватими виходять пан і фабрикант, тоб-то певні соціальні одиниці. Ясна річ, що Нечуй-Левицький не був остільки класово свідомим, щоб все перенести в таку площу боротьби визискувача и визискуваного. Він і сюжети свої будує так, що ця боротьба тільки іноді проступає, проте він все-ж таки ніколи і ніде не поставив питання так, щоб винуватити тільки індивідуума, але шукав якоїсь глибшої, об'єктивної, не психологічної причини.

З першого свого твору «Дві московки» він почав шукати причини людському стражданню в соціальній неправді. Основної причини, кореня її він не встиг, не зумів знайти, але твори його, писані вправною рукою спостережливого художника, нам подають виключної цінні матеріал для характеристики кількох десятиліть середини ХІХ віку.

З історичної перспективи І. С. Нечуй-Левицький був першим в українській літературі романістом-реалістом. Його примітивної будови сюжети заповнені багатим фактичним, побутово-реалістичним матеріалом. Знання народньої образної мови робить його твори і для нас цікавими. Не світогляду, але історії, прийомів літературного реалізму, та

запашности мови можемо ми вчитися від цього самотнього письменника, що уперто, іноді до чудернацьких вчинків, не міняв своїх поглядів і завжди чесно і щиро висловлював їх. Не його вина, що він був не остільки гнучкий, щоб що-разу міняти свої переконання.

Нове життя приходило і не знаходило собі відгомону в його літературній праці. Здається, чи не єдиний раз він хотів розповісти про нове, молоде покоління, і вийшла з того незугарна карикатура („Без пуття“), що хоч і була надрукована в Л.-Н. В., але пройшла майже непомітною. Її мабуть свідомо замовчували, щоб не казати про занепад літературної творчості, про зубожіння художнього смаку в автора «Миколи Джері» й «Бурлачки». Нові часописи, що виникли після 1905 року, дуже рідко віддавали свої сторінки його творам. Левицький для них був чужий не тільки своїм громадським світоглядом, але й літературним світоглядом. Тепер важко сказати, хто з двох (Левицький чи молоде покоління) виявив більше ініціативи в справі цього одриву. Мабуть в однаковій мірі було сильне, взаємне відштовхування, що призвело зрештою до дражливих і несправедливих нападів старого письменника на кожного, хто думав і робив хоч трохи инакше, як він. 80 років прожив він, і кілька поколінь пройшло перед очима цієї під кінець життя свого чудакуватої людини. І хто знає, чи не більшим дивацтвом було-б міняти йому свої погляди і свої симпатії. Тільки з пошаною та глибокою повагою можна поставитись до цього літописця, що знав єдину провідну думку: любов до пригнобленої, знищеної життям людини, і цієї любови не зрадив.

Ю. М.